

**А. Шаповалова, канд. філол. наук, асист.,
Інститут філології КНУ імені Тараса Шевченка**

**СВОБОДА ЯК ОСОБИСТИЙ ВИБІР ГЕРОЯ
У ТВОРЧОСТІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА
(на прикладі повістей "Художник", "Музикант",
"Прогулка с удовольствием и не без морали")**

Прозова творчість Тараса Шевченка невід'ємна від його поетичної спадщини. Неможливо говорити про цілісність світоглядної системи поета і про категорію свободи як одну з найважливіших складових цієї системи без залучення прозових творів Т. Шевченка, зокрема, його повістей, у яких автор багато уваги приділяє проблемі свободи і дослідження яких дасть можливість простежити всі аспекти цієї надважливої проблеми у його творчості.

Ключові слова: Т. Шевченко, свобода, мораль, вибір, відповідальність, автобіографізм.

У повістях та драматичних творах Тараса Шевченка зустрічаємо різні прояви свободи, але на перший план виступає саме моральна як один із різновидів внутрішньої свободи. У прозових творах Т. Шевченка, так як і в багатьох поетичних, наявність чи відсутність моральної свободи стає причиною вчинків дійових осіб, вибору ними того чи іншого життєвого шляху. *Моральну свободу* можна означити як діалектичну єдність моральної необхідності та суб'єктивної добровільності поведінки, як здатність людини мати владу над своїми вчинками. *Моральна свобода* є можливістю і спроможністю людини визначати та реалізовувати свою моральну позицію, яка б забезпечувала досягнення мети. Діяльність можна кваліфікувати як моральну тоді, коли вона базується на вільному виборі добра в колі протистояння добра і зла.

Найглибше проблему свободи та моральності людини в контексті свободи дослідив І. Кант [див.: 3]. Етика І. Канта в багатьох відношеннях виявилася вершиною філософії моралі Нового часу. Філософ вважав, що серед усіх понять "поняття моральності найважливіше". Він поставив цілий ряд критичних проблем, пов'язаних з визначенням поняття моральності. Одне з досягнень І. Канта полягає в тому, що він відділив питання теоретичної свідомості про існування Бога, душі, свободи від питання практичної свідомості: "що я повинен робити?". Мораль не виводилася І. Кантом з аналізу людського буття, історії, суспільства, а просто постулювалася як щось початково, апріорно дане людині та як деякий особливий вимір світу. З отождолення І. Кантом моралі й свободи (як спроможності людини самій створювати для себе закони) впливає його формалізм у розумінні

моральності. Він вважав, що з чисто формального закону в розв'язанні будь-якої конкретної моральної проблеми завжди впливає тільки один можливий висновок, припис до чинності, принцип. В етиці І. Кант розвивав учення про автономію моралі: утверджуючи свободу, людина виступає творцем власного морального світу, вона сама для себе визначає закон дій – створює свій категоричний імператив, а, отже, бере на себе відповідальність за свої дії.

Головною темою повісті "Музикант" (1854–1855 рр.) є доля талановитого митця-кріпака. Образ музиканта Тараса Федоровича і психологічно, і біографічно близький Т. Шевченкові. Як і в поета, у долі талановитого віолончеліста актуальними є проблема і фізичної, і моральної свободи. Тому Т. Шевченко стверджував його, Тараса Федоровича, і водночас своє право та право кожної людини на самого себе, щастя, свободу.

Зустріч під час балу з талановитим кріпаком-музикантом є вихідним пунктом розгортання трагедії талановитого кріпака. Вражає те, яке глибоке відчуття прекрасного має Тарас Федорович, і те, як захоплено він говорить про свою віолончель, яку називає "чудным", "дивным" інструментом: "Только одна душа человека может так плакать и радоваться, как поет и плачет этот дивный инструмент. Мастер, создавший его, не кто иной был, как сам Прометей. И если б я был два раза раб, то за этот инструмент продал бы себя в третий раз" [4, 230], – в цих словах захована важлива істина: відсутність фізичної свободи не може позбавити людину духовної та моральної свободи, хоч між ними і є залежність, але фізична свобода – це тільки спосіб, можливість вільної реалізації людини. Прометей є символом свободи і волелюбності, а отже, музика та гра на віолончелі настільки підносить та возвеличує Тараса, що за це він міг би продати себе у рабство ще раз, бо фізичне рабство втрачає значущість, коли людина відчуває себе настільки духовно вільною, що цій свободі немає меж.

Цікавим є те, що одним із виражень моральної свободи людини у Т. Шевченка є толерантність, доброзичливість, шляхетність, рівне поводження з іншими людьми – те, що Т. Шевченко називає "простотою". Автор звертається до читача з таким запитанням: "Много ли из вас, господа, имеющие хоть одну крепостную душу, посадят рядом с собою крепостного человека, хоть бы этот человек был величайший гений в мире?" [4, 198]. Він упевнений, що "ни одного не найдется, кроме истинно благородного Антона Адамовича" [4, 198]. Антон Адамович, який разом з дружиною так привітно прийняв у себе талановитого кріпака-музиканта, викликає слова щирого захоплення у гостя-оповідача: "Я совершенно был очарован и декорацией, и этими добрыми, простыми людьми" [4,

201]. Автор-розповідач ні на мить не сумнівається у правдивості слів Антона Адамовича, коли той вирішує допомогти талановитому музиці: "Во что бы то ни стало, а я ему добуду свободу" [4, 233], і зазначає: "Благородное чувство! – подумал я. – Это значит стать выше предрассудков века. Давно пора бы всем так думать и чувствовать. Но увы! гордыня обуяла нас. А как бы они счастливы были! Я всякий бы день ездил на ферму любоваться на их счастье. Я тут не вижу ничего невозможного. Все будет зависеть от Антона Адамовича. А сомневаться в искренности и чистосердечии этого благородного человека – значит не верить в Бога. Подождем! увидим!" [4, 233]. Автор дійсно не бачить у цьому нічого неможливого, бо причиною духовної сліпоти та більшості горя та нещастя у світі вважає пиху. Письменник переконаний у чистосердечності та благородності Антона Адамовича, які є результатом його моральної свободи, яка, в свою чергу, є основою його моральних вчинків. Однією з основних рис моральності є добровільність учинків, свобідна воля. Шляхетний Антон Адамович "...заплатил за мою свободу с виолончелью 2500 рублей" [4, 238]. Т. Шевченко називає цих людей "совершенно счастливыми людьми", бо їх благородство, доброта, простота, які є результатом вираження їх моральної свободи, дають їм змогу самим обирати свій шлях, незалежно від чужих пріоритетів, і бути при цьому насправді щасливими: "На другой день мы были на ферме. И я видел и был совершенно счастлив счастьем этих простодушно благородных людей!" [4, 239]. Т. Шевченко змальовує ідеальну картину справжнього людського щастя.

Дослідниця Н. Демчук, авторка дисертації "Художній світ прози Т. Шевченка (проблема психологічного аналізу)" [див.: 1], вважає, що автобіографічний простір прози Т. Шевченка можна умовно поділити на дві паралельні площини, що співіснують у різних вимірах – світ реальний та віртуальну (можливу) реальність. І один із варіантів віртуальної реальності відтворено у повісті "Музыкант". В цій віртуальній реальності означений ідеал письменника, звідси і сюжетне вирішення – нетрадиційний для прози Т. Шевченка щасливий кінець любовної історії.

Повістю "Художник" (1856 р.) Тарас Шевченко стверджує право кожної людини на свободу. На початку твору на перший план виходить проблема фізичної свободи, а далі викуп героя із кріпацтва надає йому цілковите право самому розпоряджатися своїм життям і необмежено реалізовувати свою моральну свободу, але разом з тим і перекладає всю відповідальність за власну долю тільки на нього самого, адже для повноцінної реалізації свободи мають бути відсутніми зовнішній примус та заборона, що дає можливість здійснювати свій моральний вибір. Моральним

вважають лише такий вибір, за якого людина керується *моральним мотивом* (лат. *Movere* – приводити в рух, штовхати) – внутрішньою, суб'єктивно-особистісною спонукою до дії, зацікавленістю в її реалізації та орієнтацією на моральні чинники. Мотив відіграє при цьому особливу роль, оскільки він є духовно-емоційною підставою вчинку. І мотив доленосного вчинку героя повісті, молодого художника, дуже благородний, але призводить до гірких наслідків. Одружившись зі зведеною дівчиною-сиротою, талановитий художник, заробляючи на прожиток родині, втрачає змогу вільно творити й гине.

Н. Демчук стверджує, що повісті "Художник" і "Музикант" – найважливіші об'єкти аналізу з погляду створення віртуальної реальності [див.: 1]. У долях головних героїв обох творів простежується схожість з біографією автора: сирітство, кріпацтво, мистецька, глибоко емоційна натура, щаслива зустріч з щирими людьми і викуп з кріпацтва. На цьому, власне, подібність і вичерпується, а надалі в кожному з названих творів Т. Шевченка "програє" не стільки можливі варіанти долі митця в тогочасному суспільстві, а насамперед – своєї власної долі. У "Художнику" – це невдале одруження, занепад таланту, божевільня й трагічний кінець, а в "Музиканте" – шлюб з коханою освіченою жінкою, надія на щасливе майбутнє і плідну творчість. Можливо, в цій історії у перетвореному вигляді відбився глибоко-інтимний спогад Т. Шевченка про один з епізодів власного життя. У всякому разі, героїня цих епізодів, натурниця Паша, – це Марія Яківна Європеус, яка "позувала Шевченкові для акварелі "Жінка у ліжку" і яку він "відбив" у Сошенка, що стало причиною тривалого розриву між ними" [2, 466].

Художник має витончену душу, яка є дуже вразливою до зла, несправедливості, підступності, неправди: "Образ героя набуває позабіографічної узагальненості й символізує трагедію художника з кріпаків, інтелігента-ідеаліста в глухій до його поривань атмосфері кріпосницького суспільства" [2, 467]". Художник рятує дівчину, і його вчинок в будь-якому випадку є добрим з погляду людяності й моралі. Але в його долі (на відміну від випадку Якіма Тумана) на арену виходить ще й третя "дійова особа", за яку художник має нести відповідальність, – мистецтво, якому він мав би повністю присвятити себе, бо доля дала йому таку можливість. А він власним вибором перетворив себе з художника, митця, на хазяїна, батька, чоловіка примітивної духовно, далекої від розуміння його прагнень дружини, тоді коли мав би надати перевагу та присвятити своє життя вищому призначенню – мистецтву. Саме тому його вибір на користь одруження, хоч і є моральним та високошляхетним, але стає для нього втратою свободи творчості – отже, фатальною

помилкою. Наслідком стали невикористані можливості, нереалізовані плани, переорієнтація з творчого життя на особисте: "Боже мой! Неужели одна-единственная причина, эта несчастная женитьба, могла так внезапно, так быстро уничтожить гениального юношу! Другой причины не было. Печальная женитьба!" [5, 206].

Така відверта автобіографічність, яку ми бачимо у повісті – не даремна. Цим, написаним на закланні, твором Т. Шевченко переосмислює своє життя, на яке дивиться ніби збоку, очима оповідача повісті. Т. Шевченко розуміє призначення митця і те, як дорого доводиться платити за можливість його реалізувати. У реальному житті ціною стало особисте щастя й фізична свобода. Та трагічним фіналом повісті Т. Шевченко висловлює впевненість у правильності свого шляху як митця. Бо хоч він не раз хотів одружитися, прагнучи сімейного щастя, і цей його намір закінчувався невдачею з різних причин, він усе ж не мав певності, що тоді не довелось би пожертвувати місцевцем. Тому в повісті смерть художника – символічна, він вмер перш за все як митець, а вже потім як людина: "Невыразимая грусть овладела мною по прочтении этого простого приятельского письма. Блестящую будущность моего любимца, моего друга я видел уже оконченною, оконченною на самом рассвете лучезарной славы. Но помощь горю уже было невозможно. Как человек, он поступил неблагоразумно, но в высокой степени благородно. Будь он простой живописец-ремесленник, это событие не имело бы на его занятия никакого влияния. Но на него, на художника, на художника истинно пламенного, это может иметь самое гибельное влияние" [5, 203].

У повісті "Прогоулка с удовольствием и не без морали" (1855 – 1858 рр.) Т. Шевченко, як і в багатьох своїх творках, контрастно зіставляє моральні цінності простих людей – хуторян, кріпаків, наймитів – і деморалізованого поміщицтва. І знову виходить з того погляду, що людину формує моральна атмосфера, в якій вона живе і в якій вибудовується її модель поведінки. Але доповнює цю ідею іншою – не менш для нього характерною – про здатність людини змінитися, стати кращою. У повісті переродження ротмістра Курнатовського, вже майже пропащого для нормального людського життя, відбувається під впливом високошляхетної духом кріпачки Гелени, з якою він змушений був одружитися і в якій побачив незнану йому душевну чистоту, а також в результаті спілкування з добрими й порядними сусідами-хуторянами. "Мабуть, це все-таки швидше Шевченкова мрія, ніж реальність, – зазначає І. Дзюба – Шевченко не вагався подати виняткове як моральний орієнтир (урок? докір?) для загалу" [2, 467].

Основою повісті стає розповідь про моральний вибір молодого матроса, котрий втратив руку на війні, в якості винагороди, яку

давали пораним за вірну службу, "со слезами на глазах" просив, щоб звільнили від кріпацтва його сестру. Т. Шевченко називає його прохання "великодушним". А сестра матроса Гелена вважає себе "совершенно счастливой", незважаючи на свою непросту долю, тому запитує в розповідача: "Скажите же, друже мой добрый, имела ли хоть одна на всем свете сестра такого брата, как я имею? И как я виновата перед ним! – прибавила она в полголоса. – Мне бы надо идти в черницы и молиться за его Богу. А я что сделала?" – И она снова заплакала" [5, 277]. А тому, дивлячись на свою героїню, вражений її чистим серцем, розповідач зазначає: "Если останешься навсегда такою чистою и непорочною, как теперь, то минута твоей светлой радости продлится до гроба" [5, 277].

Цією повістю Т. Шевченко також порушує питання людської гідності, яка є невід'ємною складовою моральної свободи. Він дуже радіє, коли бачить, що в будь-яких життєвих ситуаціях та навіть у найтяжчому становищі людина не втрачає свою гідність. Це добре простежується на образі старого Прохора, прислужника і лакея ротмістра Курнатовського та пані Гелени. Розповідач повісті говорить про те, що він терпіти не може "цеховых мастеров лакейского дела", вони викликають у нього "сочувствие, ничего больше" [5, 286]. А Прохор хоч і сумлінно виконує свої обов'язки, але зовсім не схожий "на члена этого многочисленного праздного, растленного сословия" [5, 286]. І коли розповідач пропонує йому поїхати з ним до Києва, він відмовляється від пропозиції: "Решительный отказ этого полуубитого бедняка мне чрезвычайно понравился. Это задело за живое мою хохлацкую натуру. Он человек, а не безответный раб, который умеет только сказать: „Как прикажете!“" [5, 291].

Для Т. Шевченка прекрасна Гелена – особлива і варта глибокої поваги та захоплення, саме через усвідомлення нею її жіночої гідності: "Она, простая, бедная крестьянка, она, пламенная, непорочная, любящая и так грубо оскорбленная, – она глубоко и в первый раз в жизни почувствовала эту ядовитую горечь оскорбления. И заплакала не как обыкновенная женщина, но как женщина возвышенная, глубоко сознающая собственное и вообще женское достоинство" [5, 284]. Т. Шевченко вважає моральне добро за дорожчий скарб, яким можна і варто ділитися: "Я предвидел от этого знакомства много прекрасного и полезного для моей героини и еще более для образованной красавицы, дочери Софьи Самойловны. Они разделят свое нравственное добро, как родные сестры, и обе будут богаты" [5, 304]. І автор не помиляється у правильності свого передбачення.

А результатом моральної свободи, "морального добра", яким володіють більшість героїв повісті, стає моральне переродження

ротмістра Курнатовського та ідеалізована картина абсолютного щастя, про яку ми дізнаємося з листа до розповідача від його доброго друга Степана Осиповича Прехтеля, яким і закінчується повість: "Что Курнатовский из гусара делается человеком, вот вам доказательство. Он ломает отцовское гнездилище и строит новое, человеческое жилище. Не играет в карты, не пьет. И вашего бывшего слугу Трохима воспитывает на свой счет в белоцерковской гимназии. Как обстановка изменяет человека! С прошлой осени герой ваш и его гимназист-профессор живут в Белой Церкви и учатся. [...] И вам будет большой грех, если вы не приедете к нам на праздник, хотя бы для того только, чтобы взглянуть на своего Трохима-гимназиста и на храброго защитника Севастополя, на моего будущего... да что тут за секреты, на моего будущего зятя" [5, 326].

Отже, для повістей Т. Шевченка характерна активна присутність автора у тексті та автобіографічність. Письменник пов'язує своє життя з біографіями своїх героїв, стверджуючи таким чином свою чітку життєву та авторську позицію – право кожної людини на свободу. У повістях Т. Шевченком створено концепцію самодостатньої людини, щастя якої – у добрі, свободі й милосерді. Його герої навіть у буденному житті постають як люди внутрішньо вільні, котрі самі обрали свій шлях, чітко визначили свої цінності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Демчук Н. Р. *Художній світ прози Т. Шевченка (проблема психологічного аналізу)*. Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.01.01 / Н. Р. Демчук. – Л., 1999. – 19 с.
2. Дзюба І. *Тарас Шевченко / Іван Дзюба*. – К.: Вид. дім "Альтернативи", 2005. – 704 с.
3. Кант І. *Трактати и письма / Иммануил Кант*. – М.: Наука, 1980. – 709 с. – (Памятники философской мысли).
4. Шевченко Т. Г. *Повне зібрання творів: у 12-ти т. / [редкол. : М. Г. Жулинський (голова) та ін.]*. – К.: Наук. думка, 2001. – Т. 3: *Драматичні твори. Повісті*. – 2003. – 588 с.
5. Шевченко Т. Г. *Повне зібрання творів: у 12-ти т. / [редкол. : М. Г. Жулинський (голова) та ін.]*. – К.: Наук. думка, 2001. – Т. 4.: *Повісті*. – 2003. – 597 с.

Надійшла до редколегії 11.03.14

Шаповалова А.

Свобода как личный выбор героя в творчестве Тараса Шевченко (на примере повестей "Художник", "Музыкант", "Прогулка с удовольствием и не без морали")

Прозаическое творчество Тараса Шевченко неотделимо от его поэтического наследия. Невозможно говорить о целостности мировоззренческой системы поэта и о категории свободы как одной из важнейших составляющих этой системы без привлечения прозаических произведений Т. Шевченко, в частности, его повестей, в которых автор много внимания уделяет проблеме свободы и исследование которых позволит проследить все аспекты этой чрезвычайно важной проблемы в его творчестве.

Ключевые слова: Т. Шевченко, свобода, мораль, выбор, ответственность, автобиографизм.